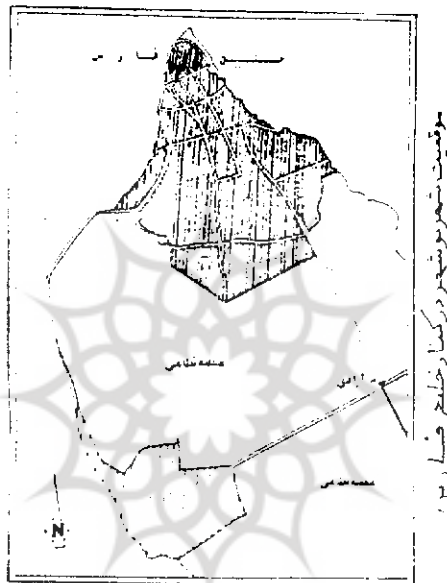

بافت قدیم شهر بندری بوشهر

رحیم جمالی

(دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری)

چکیده

بافت تاریخی و قدیمی را می‌توان هسته اولیه هر شهر نامید. قلعه یا ارگ و آنچه که به عنوان پایه‌گذاری یک شهر جدید در زمانهای پیش ساخته شده می‌تواند، نام بافت تاریخی به خود بگیرد. انتهای مرحله زمانی شکل‌گیری این بافت به اواخر دوره قاجاریه می‌رسد. یعنی قبل از تغییرات و دگرگونیهای جدیدی که از اوایل حکومت پهلوی شروع شد. هسته اولین شهرها که بافت قدیمی در آن تشکیل شده اغلب در محل تقاطع راههای قدیمی و باستانی مثل تهران، یزد، کرمانشاه و نجف آباد یا در نزدیکی نقاط با اهمیت مثل پلها و رودخانه‌ها و... مانند دزفول و اهواز بوجود آمده است. (۱)

بافت قدیم بوشهر در شبه جزیره‌ای مثلثی شکل و در دوره افشاریه پدید آمده و در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه مهمترین بندر جنوب ایران بوده است. در این مقاله ویژگیهای مختلف این بافت بررسی می‌گردد.

ویژگیهای اقلیمی بندر بوشهر

از لحاظ اقلیمی، سواحل بندر بوشهر، جزو نواحی گرم و مرطوب محسوب می‌شود. تابستانهای نسبتاً طولانی و زمستانها فقط در دو ماه دی و بهمن هوا تا حدی سرد است. این کناره به سبب آنکه در مجاورت دریا می‌باشد، رطوبت هوا در آن بسیار زیاد است ولی به علت کمبود بارندگی فاقد پوشش نباتی می‌باشد و به جز نخلستانها و کشتزارهای محدود اهالی، منطقه بطور کلی لم‌یزرع و بی‌آب و علف است. خصوصیات آب و هوایی این کرانه به قرار زیر است:

(الف) میزان ریزش باران سالیانه بسیار اندک.

- (ب) رطوبت هوا بسیار زیاد در تمام طول سال.
  - (ج) هوا بسیار گرم و مرطوب در تابستان و معتدل در زمستان.
  - (د) اختلاف کم درجه حرارت بین شب و روز.
  - (ه) شور بودن آبهای زیرزمینی.
  - (و) پوشش گیاهی بسیار کم.
- باید اذعان نمود که تنها با بهره‌گیری از عوامل اقلیمی، تأمین

۱- مشهدی زاده دهاقانی، ناصر. تحلیلی از ویژگیهای برنامه‌ریزی شهری در ایران، دانشگاه علم و صنعت، سال ۱۳۷۳، ص ۲۴۵.

آسایش در فصول گرم در این منطقه بسیار مشکل است و در اغلب موارد آسایش فقط در پناه هوای خنک و فرحبخش کولر گازی مقدور می‌باشد. ولی به هر تقدیر با استفاده از سایه، کوران هوا، مصالح مناسب و جهت مناسب بنا می‌توان شرایط زیستی را به شرایط آسایش انسان نزدیک نمود.^(۱)

■ ویژگیهای تاریخی:

قدیمی‌ترین آثاری که از حیات در بوشهر بدست آمده مربوط به اواسط هزاره سوم قبل از میلاد است که در این زمان بوشهر «لیان» نامیده می‌شده است.^(۲)

دکتر گیرشمن اعتقاد دارد که بوشهر در دوره سلوکیان بنا شده، آنجا که می‌گوید سلوکیان نه شهر در ساحل خلیج فارس بنا کردند و از جمله انطاکیه پارس (بوشهر) که جانشین شهر کهن ایلامی گردید.^(۳)

در دوره ساسانیان نیز بوشهر اهمیت زیادی یافت و بعنوان بندری باشکوه در سواحل خلیج فارس خودنمایی می‌کرد. در این زمان بوشهر «بوخت اردشیر» نامیده می‌شد که عده‌ای از محققین معتقدند نام فعلی بوشهر کوتاه شده همین نام باشد. بعد از دوره ساسانی و دوران تسلط اعراب در تاریخ کمتر از بوشهر نام برده می‌شود انگار این شهر به خوابی طولانی فرو رفته باشد.

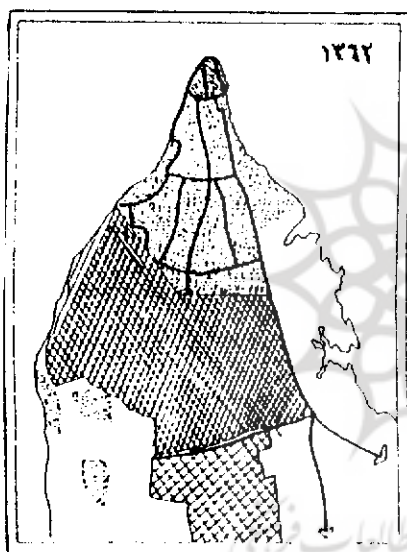
در اواخر حکومت صفویه و فقدان مرکزیت قوی، مسئله تجارت خارجی خلیج فارس معوق ماند. لذا در سال ۱۷۳۴ نادرشاه افشار به این نتیجه رسید که با تأمین نیروی دریایی و ایجاد نظم می‌توان از هرج و مرج و بی‌قانونی در منطقه خلیج فارس جلوگیری بعمل آورد.^(۴) لذا بوشهر را بدین منظور برگزید.

این بود که نطفه بندر جدید (در کنار شهر باستانی ریشهر) در این مکان منعقد شد. و بناهایی از قبیل کاروانسرا، پایگاه دریایی، کارخانه کشتی سازی، اقامتگاه و کلیه بناها و مساکن دیگری که برای یک بندرگاه لازم است در این محل ساخته شد. در این دوره ناصرخان ابومهبیری دریاسالار نادر به تنظیم نقشه بوشهر مأموریت یافت و در جانب جنوبی شهر، یعنی فاصله بین دو دریا حصار می‌کشید که طرف باز شهر را احاطه می‌کرد.^(۵)

در دوره زندیه، رونق و شکوفایی بوشهر ادامه یافت و بعنوان بندر درجه اول، نقش خود را در جنوب ایران تثبیت نمود. شاید یکی از عوامل مهمی که در توسعه بوشهر نقش داشت نزدیک به پایتخت یعنی شهر شیراز بود.^(۶) در دوره قاجاریه بوشهر مرکز اصلی داد و ستد مروارید بود در این زمان تنها شهر تهران با آن برابر می‌کرد و مانند شهر تهران دارای ملک التجار بود. در این دوره

بناهای زیادی در شهر بوجود آمد شهر در این دوره دارای ارگ، و چهار برج مستحکم بود و مناره‌های مساجد شهر از وسط دریا دیده می‌شد. ارتش انگلیس دوبار یکی در سال ۱۸۵۷ و بار دیگر در سال ۱۹۱۵ بوشهر را متصرف شد و با مقاومت شدید مردم بوشهر مواجه گشت.^(۷)

اهمیت بوشهر تا دوره رضاشاه و کشیده شدن راه‌آهن سراسری ادامه داشت. ولی از این زمان به بعد بوشهر اهمیت خود را از دست داد. و تا این دوره بعنوان بندری درجه ۲ در سطح کشور مطرح بوده است هر چند که اکنون این شهر تنها نیروگاه اتمی کشور (در دست ساخت) و دومین پالایشگاه گاز جهان را در کنار خود دارد.

■ چشم انداز کلی کالبد شهر

شهر بوشهر بصورت شبه جزیره‌ای از سه طرف محصور در آب است که این موقعیت شرایط اقلیمی ویژه‌ای را موجب گشته و تأثیر

- ۱- قبادیان، وحید. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۶۸.
- ۲- اقتداری، احمد. آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان، سال ۱۳۴۸، صص ۱۹۷-۱۹۶.
- ۳- افشار سیستانی، ابرج. نگاهی به بوشهر، نشر نسل دانش، سال ۱۳۶۹، جلد اول، ص ۱۰۱.
- ۴- راجرز، ام. سیوری و جی. بی. کلن. خلیج فارس از دوران باستان تا قرن ۱۸، ترجمه حسن زنگنه، نشر بوشهرشناسی، ص ۳۵.
- ۵- غلامیان، بازار بوشهر، سازمان میراث فرهنگی، ص ۲۹.
- ۶- مصاحب، غلامحسین. دایرةالمعارف فارسی (جلد یکم)، نشر فرانتکلین، ۱۳۴۱، ص ۴۶۶.
- ۷- حمیدی، سید جعفر. بوشهر بندری با دو هزار سال زندگی، ماعنامه بندر و دریا، سال ۱۳۶۵، ص ۶۵.

پذیری خود را بر شکل‌گیری بافت شهر سبب شده است. این شهر در یک دید مقایسه‌ای مشتمل بر دو بافت جداگانه است بخش نخست بافت قدیم که هویت تاریخی و فرهنگی این شهر را به نظاره می‌گذارد و در جهت نوک شمالی شبه جزیره واقع شده است و بخش دوم بافت جدید می‌باشد که جدا از ویژگیها و شرایط اقلیمی و فرهنگی این مرز و بوم پدید آمده است.

بافت قدیم بوشهر

از نظر موقعیت جغرافیایی بافت قدیم بوشهر در منتهی الیه شبه جزیره بوشهر واقع گردیده است و از سه طرف (شمال، شرق و غرب) به دریا محدود است و از جنوب شهر نیز به بافت شهر تلاقی می‌یابد. بافت مزبور شامل چهار محله می‌باشد بنامهای بهبهانی، شنبدی، دهدشتی و کوتی. شایان ذکر است که تا حدود سال ۴۵ بندر بوشهر محدود به بافت قدیمی بود و بیشترین و بهترین کارکردهای شهری نیز در آنجا متمرکز بود.

عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری بافت قدیم:

- ۱- درجه حرارت و میزان اختلاف آن در سال و در شبانه‌روز بویژه در ماههای گرم سال.
- ۲- بادها و جهت وزش آنها، بویژه بادهای محلی که از سمت دریا می‌وزند.
- ۳- میزان رطوبت نسبی زیاد بویژه در فصل تابستان.
- ۴- اشعه خورشید و زاویه تابش آن در فصول مختلف.

در محلات قدیمی شهر بوشهر، شاهد بافت شهری بسیار متراکم و عرض کوچه‌هایی کمتر از عرض شهرهایی مثل یزد و کرمان است به نحوی که در بعضی از قسمت‌ها عرض کوچه‌ها، حداکثر از یک الی یک و نیم متر تجاوز نمی‌کند. نسبت ارتفاع دیوارها به عرض کوچه حدوداً ده به یک است و باید اذعان نمود که از این نظر مقام اول را در بین کلیه شهرهای ایران دارد.^(۱) دلیل اصلی این مطلب، ارزش زمین است ولی باید توجه داشت که بافت شهر و کوچه‌های طولیل آن غالباً روبه دریا می‌باشد و همچنین وجود ساختمانهای مرتفع که ارتفاع بعضی از آنها بیش از پانزده متر است، در مجاور این کوچه‌های باریک، باعث ایجاد سایه دائم بر روی این معابر می‌شود و در کاهش دمای محیط بسیار مؤثر است. در نتیجه عبور و مرور در این مسیرها در زیر سایه ابنیه بلند و استفاده از نسیم ملایم بین دریا و خشکی، بدون احساس گرمای بسیار زیاد می‌باشد.

فضاها و عناصر اصلی بافت قدیم بوشهر

شهر بوشهر نظیر دیگر شهرهای شرقی، اسلامی دارای فضاها

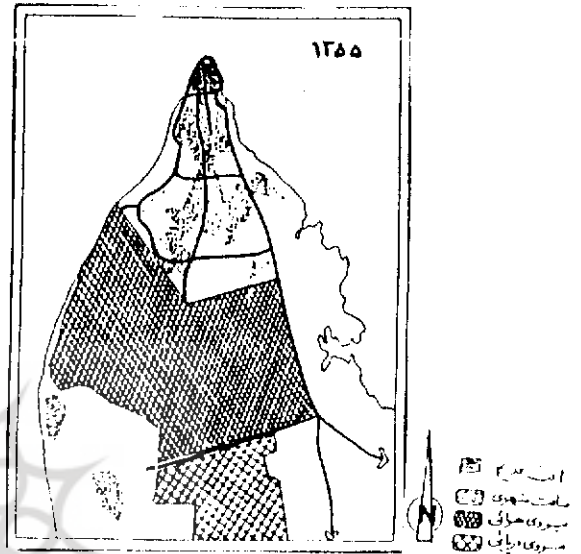
و عناصر کالبدی خاصی بوده که بعضی از عناصر آن یکی از بین رفته و بعضی دیگر بصورت نیمه فعال باقی مانده‌اند. از جمله این عناصر حصار و دروازه‌هایی می‌باشد که شهر اولیه بوشهر واجد آن بوده که در حال حاضر اثری از آن نیست. لردکنند نیز شهر بوشهر را سابقاً با دیوارهای بلند که دروازه برج و بارو و دو دروازه داشت و آن را سنگربندی کرده بودند، نام می‌برد.^(۲) حصار بوشهر در دوره قاجاریه در سال ۱۲۳۴ شمسی تخریب گردید و در زمان رضاشاه حصار شهر یکی از میان برداشته می‌شود و بجای آن خیابان لیسان فعلی احداث می‌گردد.

از دیگر ویژگی شهرهای شرقی - اسلامی بویژه شهرهایی که نقش بازرگانی و تولیدی داشتند «بازار» می‌باشد. بوشهر نیز بعنوان یک شهر شرقی - اسلامی که دارای نقش اصلی بازرگانی و تجاری می‌باشد دارای بازاری در دل بافت است که در حال حاضر بصورت نیمه فعال ادامه می‌دهد. و اکنون از اعتبار اولیه آن کاسته شده است. بازار بوشهر از نظر شکل‌گیری بصورت خطی غیر مستقیم می‌باشد که در قدیم از حصار شهر شروع و بطرف بندر و کرانه و مرکز سیاسی اداری و یا مذهبی شهر ادامه داشته است. مصالح این بازار متناسب با شرایط جغرافیایی طبیعی محل بویژه اوضاع اقلیم انتخاب شده است. به همراه اقدامات شهرسازی مدرن که اولین نمود آن احداث خیابان عریض می‌باشد اهمیت بازار بوشهر بعنوان قلب تجاری از بین رفته و فعالیت‌های آن بدرون خیابانهای جدید منتقل گردیده است. یکی دیگر از عناصر شهرهای شرقی - اسلامی وجود عنصر محله می‌باشد بنا به تعریف محله بخشی از شهر است که عمدتاً مسکونی بوده و ساکنین آن با توجه به ارتباط و بافت تاریخیشان وجه مشترکها و اهداف اجتماعی، قومی، مذهبی و سیاسی مشخصی را دارا می‌باشند. بافت کهن بوشهر نیز از بدو تولد به محلاتی تقسیم شده است و در این تقسیم عامل قومیت نقش ویژه‌ای را ایفاء نموده است. چون بواسطه بندر بودن موجبات جلب گروههای مختلف را فراهم نموده است. بافت قدیم شهر دارای چهار محله بنام بهبهانی، دهدشتی، شنبدی، و محله کوتی می‌باشد. جهت گسترش این محلات از شرق به غرب می‌باشد. محلات قدیم بوشهر دارای تجهیزات و فضاها متعلق به خود نظیر حمام، مسجد، حسینیه زینبیه و... بوده است. از دیگر عناصر بافت قدیم بوشهر وجود آب‌انبار است که در شکل‌گیری کالبد بافت تأثیر چندانی نداشته و دارای سبک معماری ساده می‌باشد. در کل

۱- قبادیان، وحید. بررسی اقلیمی انبیه سنتی ایران، دانشگاه تهران، ص

۲- لردکنند، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی،

بافت دو آب‌انبار وجود دارد که در حال حاضر متروک مانده‌اند. دلیل قلت آب‌انبارهای عمومی را در اینجا می‌توان وجود آب‌انبارهای خصوصی در منازل ذکر کرد. منبع تغذیه آب‌انبار، آب باران می‌باشد.

روند تغییرات در بافت قدیم بوشهر

در ارتباط با شهر بوشهر باید گفت که تا حدود سال ۱۳۳۵ بوشهر منحصر به محدوده‌ای بود که امروز بافت قدیم نامیده می‌شود. و محل تمرکز کلیه کارکردهای تجاری و مسکونی بوده است.

در دوران پهلوی اول (رضاشاه) اولین ملاحظات کالبدی در شهر قدیم بوشهر صورت می‌گیرد و اولین قربانی آن حصار و دروازه‌های قدیمی شهر بود که بطور کلی ویران می‌گردند. مرحله دوم ملاحظه در سال ۱۳۴۱ با برش شمالی - جنوبی بافت و احداث خیابان انقلاب بود که شهر را به دو تکه شرقی و غربی تقسیم نمود و در پی آن کارکردهایی که قبلاً در بازار متمرکز بود اغلب به حاشیه‌های خیابان جدید منتقل گردیدند و از اهمیت و ارزش بازار دوباره کاسته شد.

مداخله دوم در سال ۱۳۴۵ می‌باشد که بخش حاشیه‌ای تجاری بندرگاه (قسمت شرقی بافت) که نزدیک به سه قرن تجارت بوشهر را سامان می‌داده است و بطول ۸۰۰ متر و عرض ۶۰ متر کاملاً تخریب گردید.

مرحله چهارم مداخله کالبدی در سال ۱۳۶۲ صورت گرفت که در آن سال بازار آهنگرها که دو قسمت شرقی بافت و در جهت شرقی - غربی شکل گرفته بود تخریب گردید. مرحله پنجم ملاحظه در بافت قدیم بوشهر از سال ۱۳۶۳ و ادامه آن تا حال می‌باشد که بدلیل طرح توسعه بندر بخش اعظم قسمت شرقی بافت تخریب گردیده و دیواری ممتد جهت تفکیک آنها کشیده شده است. (۱)

اکنون بافت قدیم بوشهر، به فراموشی سپرده شده و اغلب مردم به محلات جدید شهر نقل مکان کرده‌اند و بجای آنها اقشار کم درآمد و مهاجرین جنگی و افغانیها جایگزین شده‌اند که هیچ گونه مسئولیتی جهت حفظ بافت را بر دوش خود نمی‌بینند و لذا روز به روز بافت قدیم ویران می‌گردد.

نتیجه‌گیری:

از مباحث مطرح شده در مقاله فوق می‌توان نتایج زیر را استنتاج کرد:

۱- شهر بوشهر شبه جزیره مثلث مانند محصور در آب است که این موقعیت شرایط اقلیمی ویژه‌ای را موجب گشته و تأثیرپذیری خود را به شکل‌گیری بافت قدیم شهر که در رأس این مثلث قرار دارد سبب شده است.

۲- بافت قدیم شهر عناصر شهرهای شرقی - اسلامی را در خود دارد ولی بعضی از ویژگیهای آن جدا از این نوع شهرهاست که به مسائل اقلیمی و زیست محیطی بوشهر باز می‌گردد.

۳- بافت قدیم بوشهر امروزه در حال تخریب است و این بافت که هویت شهر بوشهر در آن نهفته است با توسعه و گسترش گمرک روز به روز ویرانتر می‌گردد. این بخش که نزدیک به سه قرن تجارت بوشهر را سامان داده است امروز به اشغال طبقات فرودست و فقیر جامعه در آمده که هیچگونه مسئولیتی را در حفظ بافت احساس ننموده و از روی ناچاری در این بخش سکونت نموده‌اند.

منابع

- ۱- افشار سیستانی، ایرج، نگاهی به بوشهر، نشریه نسل دانش، سال ۱۳۶۹، جلد اول.
- ۲- اقتداری، احمد، آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان در سال ۱۳۴۸.
- ۳- راجرز، ام سیودتی و جی. بی. کلن. خلیج فارس از دوران باستان تا قرن ۱۸، ترجمه حسن زنگنه، نشریه بوشهرشناسی.
- ۴- حمیدی، سید جعفر. بوشهر بندری با ۲ هزار سال زندگی، ماهنامه بندر و دریا، سال ۱۳۶۵، ص ۶۵.
- ۵- غلامیان، بازار بوشهر، سازمان میراث فرهنگی.
- ۶- قبادیان، وحید. بررسی اقلیم ابنیه سنتی ایران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۷- لرد کنندن، ایران و قضیه، ترجمه غلامغلی، وحید / مازندرانی، انتشارات علمی و فرهنگی، سال ۱۳۷۳.
- ۸- مصاحب، غلامحسین. دائرةالمعارف فارسی جلد یکم، نشر فرانکلین، ۱۳۴۱، ص ۴۶۶.
- ۹- معرج جامع بوشهر، مهندسين، سال ۱۳۶۸.

۱- طرح جامع بوشهر، مهندسين شهر و برنامه، سال ۱۳۶۸.